

Nyomárkay István

AZ ELSŐ TERMINOLÓGIAI SZÓTÁR AZ OSZTRÁK MONARCHIA SZLÁV NÉPEI SZÁMÁRA

Az oktatásügy Közép-Európa-szerte a XVIII. sz. vége óta egyre inkább központi kérdéssé vált, aminek fő oka minden bizonnyal a felvilágosodás térségünkben kiérlelődött fő gondolata: az anyanyelv céltudatos és célirányos fejlesztése volt. A *Ratio educationishoz* kapcsolódó általános – ma úgy mondanánk: népművelési – célt szolgálták a népiskolai tankönyvek, elsősorban a grammatikák, amelyek a nevezetes „bécsi Anleitung” mintájára készültek. A nyelvtanok alapvető ismereteket tartalmaztak a helyesírásról, a helyes beszédéről, a hangsúly szabályairól, valamint a szófajok sajátosságairól és a szintaxis körébe tartozó leg-alapvetőbb ismeretekről (vö. Nyomárkay 2002). A grammatikák azonban természetesen csupán alapot képeztek, halaszthatatlan szükség mutatkozott olyan szótárak összeállítására, amelyek a mindennapi élet hivatalos (hivatali) szférájában is tájékozódással szolgálnak a Monarchia valamennyi népe (nemzetisége) számára. Ezt a feladatot az ún. műszótárak voltak hivatva teljesíteni. Az első ilyen szótár a *Juridisch-politische Terminologie für die slawischen Sprachen Oesterreichs* volt, amely egyes nyelveken külön kiadásokban (Separat-Ausgaben) látott napvilágot 1850-től kezdve. Az első külön kiadás a német–cseh volt (1850), ezt követte 1853-ban a német–horvát–szerb és szlovén kötet.

Az Osztrák Monarchia szláv népei számára rendszeresített, ismeretterjesztő és normatív ambíciójú szótár magának a terminológiának a fogalmát nem határozta meg. A tudatos anyaggyűjtés fő forrása a *Reichs-Gesetzblatt* című hivatalos lap mellett különböző törvénytövegek voltak, amelyeket a német–cseh külön kiadás részletesen felsorol (l. a VII–IX. oldalakon). Címszóként a forrásokban leggyakrabban használt terminusokat vették fel. Már futólagos áttekintés alapján is láthatjuk, hogy a heterogén címszóanyag olyan szakkifejezésnek számító szavak mellett, mint pl. *Bank* vagy *Recht*, általános jelentésű konkrét és elvont fogalmakat jelölő szavakat is tartalmaz. Az egyes szócikkek kidolgozottsága természetesen nagyon különböző; az említett *Recht* tizenhárom címszót foglal magába, nem számítva az összetételeket tartalmazó *Rechts*- több mint negyven kifejezést tartalmazó szócikkét. A szótár célja kifejezetten praktikus, az anyaggyűjtés pedig, magának a korpusznak az összeállítását tekintve, viszonylagos esetlegessége és egyéni véleményektől való függése ellenére is szakszerű volt, hiszen a szláv nyelvek (cseh, szlovák, horvát, szerb, szlovén, rutén) szakértői (die Kenner der slawischen Sprachen), kapták azt a feladatot, hogy a szótért elkészítsék. Hogy az

érintett nemzetiséghez tartozók, tehát a szótár „célközönsége” számára a német nyelvű terminusok érthetőek és a későbbieket tekintve alkalmazhatók is legyenek, a célnyelvi anyagot részint a már említett korábbi jogi forrásokból, részint a különböző dialektusok „természetes gazdagságából” keletkezett és a kor diktálta összefüggésben alkalmazható szókincsből merítették.

Ennek megfelelően határozták meg a szótárkészítés alapelveit, és a munka módszerét is. Elképzelésük szerint a legcélszerűbb eljárás az Osztrák Monarchia öt szláv „dialektusa” számára „hasonló hangzású” („gleichlautende”) terminológiát összeállítani, mivel az, hogy a cseh, lengyel, rutén, szlovén és illír nyelvekre is teljesen új, külön szakszókincsset dolgozzanak ki, megvalósíthatatlannak tűnt. Így célszerűnek tartották, hogy több hasonló hangzású kifejezés közül egyet válasszanak ki, s előnyben részesítsék azt, amelyik a legtöbb dialektusban is használható.

A cseh–morva–szlovák külön kiadás szerkesztőitől – amint arról a Šafařík által írt bevezetés tájékoztat – megkövetelték, hogy alaposan tekintsék át és vizsgálják meg dialektusuk történeti és korukbeli szóalkotását annak érdekében, hogy a német nyelvben használt több ezer jogi és politikai terminus („műszó”) közül egyszer s mindenkorra adekvát célnyelvi meghatározást adjanak. Šafařík megemlíti, hogy a követelmények és a munka menete tekintetében a cseh nyelvet látó szöveg könnyű, valójában azonban nehéz körülmények jellemzik. A régebbi időkben ugyanis, a XIV. század közepétől a XVII. század első negyedéig tartó időszakban gazdag jogi irodalom jött létre, és megfelelő jogi terminológia alakult ki. Ez a jogi nyelv azonban a cseh nyelvnek a bíróságokból, hivatalokból és iskolákból való száműzetése folytán a nép számára csaknem teljesen idegenné vált, ennél fogva az újabb kori írók kényelmesebbnek ítélték modern kifejezések német mintára való megalkotását (utánzását), mint a korábbi szavak és kifejezések utáni kutatást. Ezért a szerkesztő bizottság cseh szekciójának tagjai kötelességüknek tartották, hogy alapként a korábbi szókészlet elemeit is felhasználják, természetesen amennyiben fogalmi jelentés és hangalak tekintetében bevezethetők. Ez a középút: minden extrém megoldás kerülése volt az az irány, amely a purizmus határait is megszabta. A szótárszerkesztők toleránsak voltak olyan szavak és kifejezések iránt, amelyek legalábbis a műveltebb körökben, a tudományban és az irodalomban használatosak voltak, s emellett európai érvényességet (értéket) is képviseltek. Ilyenek például *advokát*, *auditor*, *bank*, *datum*, *docent*, *erár*, *fiskus*, *kontrola* stb. Ezeket néhány esetben a cseh valóban megtartotta, a szlovák azonban, ritkán bár, de saját kifejezéssel is pótolta őket, pl.: cs. *advokát* – szlk. *pravotár*. Sokkal kisebb toleranciát tanúsítottak viszont azon szavak iránt, amelyek anyanyelvi megfelelői a nép körében gyökeret vertek, így: *rekrut* helyett cs. és szlk. *bránec*, *konstituće* helyett cs. és szlk. *ústava*, *fabrikát* helyett cs. és szlk. *vyrobek* stb. Ennek a kényes feladatnak a megoldására a szekció tagjai különös gondot fordítottak.

A három évvel később napvilágot látott német–horvát–szerb–szlovén külön kiadás néhány helyesírási kérdésre is kitért, elvileg azonban semmit nem tett hozzá a német–cseh kiadás bevezetésében lefektetettekhez.

Horvát nyelvterületen a terminológia tekintetében a későbbiekben korszakos jelentőségű Bogoslav Šulek szótára (*Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja*, 1874–1875), amely jó húsz évvel a *Juridisch-politische Terminologie* után jelent meg. Šafařík elveinek megfelelően Šulek is kimondta, hogy a tudományos terminológia megalkotásában tartózkodni kell mind a túlzott purizmustól, mind pedig a szükségtelen klasszicizálástól. Példaként Šafařík német–horvát szótárát (*Německo-český slovník*) említette. Šulek azt vallotta, hogy célszerű minél több igazi népi szót („prave narodne riječi”) használni, illetve esetleg új „műszó” jelentéssel felruházni. Ha ez nem lehetséges, a rokon szláv törzsektől („od srodnih slavenskih plemena”) ajánlatos kölcsönözni, ha pedig ez sem vezet célhoz, akkor kell csak új szó alkotásához folyamodni. Elmondja, hogy ebben szép példát mutattak a csehek (braća Česi ’a cseh testvérek’), akik mindjárt (nemzeti) újjászületésük kezdetén sikerrel alkották meg tudományos szakszókincsüket, amivel úttörő munkát végeztek.

Az új terminológia megalkotásának folyamatában – mint láttuk – egyik legfőbb kérdés volt a purizmus mértéke. A cseh szótár szerkesztői a művelt köznyelvben gyökeret vert és a cseh nyelvben idegennek kevésbé ható szavakat javasolták megtartásra. Toldy Ferenc is felvetette ezt a kérdést az általa szerkesztett szótár előszavában: „mennyiben lenne [...] a purismus elve alkalmazandó?” (Toldy 1858: IV). Kiindulási alapja, hogy az „európai köz műnyelv” anyanyelvvel való helyettesítése azt jelentené, hogy „el vagyunk zárva a külföld tudományos haladásai léptenként követésétől” (Uo., IV). Megjegyzendő, hogy ugyanez a kérdés már negyven évvel korábban a német anyanyelvi terminológia tekintetében is felmerült. Arnold Heeren, göttingai történész fejtette ki azt a véleményt a latin nyelv használatával kapcsolatban, hogy „nicht ohne Ursache hatte [...] Europa für [die] wissenschaftliche Kultur eine allgemeine Sprache angenommen, welche die Veredlung der Muttersprachen haben mag, ist die Vernachlässigung der gelehrten Sprache [...] ein nicht zu berechnender Verlust” (idézi Keipert 2010: 640). Úgy tűnik, a latinnak, s vele együtt a rajta alapuló tudományos szókincsnek minden áron anyanyelvvel való helyettesítése európai kultúrprobléma volt. Tulajdonképpen két irányzat dolgozott némiképp egymás ellen: az anyanyelv fejlesztésének a nyelvhasználat lehető legtöbb területére való kiterjesztése, az anyanyelven való tudományos ismeretterjesztés és az idegen (javarészt latin eredetű) terminusok szűk rétegre korlátozódó, de bizonyos nemzetközi kommunikációt lehetővé tevő úzusa. Ezt az ellentmondást csak kompromisszumokkal volt lehetséges feloldani. Egy ilyen kompromisszumos megoldást javasolt Šafařík és köre, valamint Toldy F. is. Toldy – a nyelvi struktúrák különbözőségéből indulva ki – megállapította, hogy a „classical nyelvkinccsel” vett műszavak használata tekintetében az

egymással rokon germán, román és szláv nyelvek „tetemes közösséget és rokonságot vallanak”, s így szavaik könnyebben „elkölcsonözhetők”, a „magyar nyelvet az idegen szók nem csak kellemetlenül zavarják, [...] de felette nehezen kezelhetők is, miután származékokat csak bajjal és darabosan képeznek” (Toldy 1858: IV–V). Így a mérsékelt purizmus mellett foglalt állást, megkülönböztetve a szaktudomány, az általánosan képző tudomány és a „szépelőadás” nyelvét. Túlzásnak tekintette olyan elnevezések lefordítását, „melyek önkényesek s jelentés nélküliek lévén, tulajdonnevekül tekintethetnek, mint pl. a mythologiai csillagnevek; de hol jelentés (= jelentéssel rendelkező – *Ny. I.*) nevek adathatnak – bár vegytani elemekről legyen is szó – ha nem merítik is ki [...] a fogalmakat, [...] ajánlhatók mégis” (ti. a fordítások – *Ny. I.*), mert ezek könnyebben „beletapadnak” a tanuló emlékezetébe. Pedagógiai tekintetben megjegyzi, hogy „a jelentés magyar műszóval együtt a mellévetett köz műszó nem tanultatik nehezebben, mint külön magára” (Uo., VI).

Az anyanyelvi szakterminológiák kialakításának kérdését – amint azt német, magyar, cseh és horvát példák is mutatják – a nyelvújítási mozgalmak vetették fel, sőt állították az érdeklődés homlokterébe. Az anyanyelvi terminusok kialakításában valóban önmérsékletet kellett tanúsítani, kompromisszumokat kellett kötni. Érdekes tudományos feladat ennek a folyamatnak részletekbe menő nyomon kísérése a közép-európai nyelvújítások (elsősorban a sok közös vonást mutató cseh–magyar–horvát mozgalmak) történetében.

IRODALOM

- L. Csengödi, Á. 2010, *A szlovák jogi és politikai terminológia fejlődése a 19. század második felétől.* (PhD értekezés, kézirat.)
- Keipert, H. 2010, Die lexikalischen Europäismen auf lateinisch-griechischer Grundlage. In: Hinrichs, U. von (szerk.), *Handbuch der Eurolinguistik.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 635–640.
- Nyomárkay, I. 2002, *Anyanyelvi ébredés és hagyomány nálunk és szomszédainknál.* Budapest: Lucidus Kiadó.
- Toldy, F. 1858, *Német–magyar tudományos műszótár a csász. kir. gymnásiumok és reáliskolák számára: Deutsch-ungarische wissenschaftliche Terminologie.* Pest: Kiadja Heckenast Gusztáv.